

үшін қаржы-қаражат жинауды қолға алды. Ондай ақшаның алғашқы үлесін Ы. Алтынсариннің өзі қосты. Осыдан бастап оның ағартушылық және педагогикалық қызметі басталды. 1864 жылы қазақ балаларына арналған интернаты бар мектеп салтанатты түрде ашылды. Үгіт жұмыстарының нәтижесінде оқуға 16 бала жазылды. Кейінірек бұл мектептердегі оқушылардың саны арта бастады. Халық ағартушысы жүргізген үгіт жұмыстары нәтижелі болды. Бұл ретте ол былай деп қуана жазды: «Аш қасқырдың қойға ұмтылғаны сияқты, мен балаларды оқытуға қызу кірістім және мені өте қанағаттандыратыны – бұл балалар әлдеқандай уш айдың ішінде оқуды, тіпті жазуды үйреніп алды». 1879 жылы Ы. Алтынсарин Торғай облысы мектептерінің инспекторы болып тағайындалды. Оның еңбегінің арқасында білім беру саласы қазақ даласында кең орын алды. Атап айтқанда, облыстың барлық уездік қалаларында училищелер ашу қолға алынды. Ол осы мақсатпен Торғай облысының қазақ ауылдарын түгел аралап шықты. Халықтан қажетті қаржы жинастырды. Соның нәтижесінде Ырғыз, Николаев, Торғай және Елек уездерінде екі сыныптық орыс-қазақ училищелерін ашты. Оларды мұғалімдермен және оқушылармен толық қамтамасыз етті.

Ы. Алтынсарин патша өкіметінің жергілікті халыққа қысым жасайтын жүгенсіз саясатын айыптап отырды. Оған 1880 жылы «Оренбургский листок» газетінде жарияланған мақалалары айқын дәлел. Ол өз ғұмырының соңғы кезінде былай деп жазды: «Мен түбегейлі терең сеніммен туған халқыма шамамның келгенінше пайдамды тигізем деген ниетімнен ешқашан бас тартпаймын». Ы. Алтынсариннің ұшан-теңіз еңбегі қазақ халқының экономикалық дамуына, білімкөкжиегінің кеңеюіне, рухани және мәдени гүлденуіне игі ықпал етті. Оның есімі халықтың есінде мәңгі сақталады. Бүгінде Алматы қаласындағы Қазақ мемлекеттік білім академиясы Ыбырай Алтынсариннің есімімен аталады. Еліміздегі педагогтар қауымының ең таңдаулы өкілдері жыл сайын Ы. Алтынсарин атты төсбелгімен марапатталады. Ағартушы ғалымның құрметіне жыл сайын ғылыми конференциялар өткізіліп тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиеті энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005.
2. Ы.Алтынсаринге арналған топтама. – Қостанай таңы, 06.12. 2016. <https://kostanaytany.kz/archives/46307>
3. Дербісәлин Ә. Ыбырай Алтынсарин: Деректі ғұмырбаяндық эссе – хикаят және ғылыми-зерттеулер 3 томдық шығармалар жинағы. 1-ші том. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2015. – 632 б.

ДАЛАНЫҢ АЛҒАШҚЫ ҰСТАЗЫ- ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН

Шолпанқұлова Қарлығаш Амангелдыевна
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік
Университетінің аға оқытушысы, Тараз қ.

Аннотация

Өзектілігі. Ыбырай Алтынсарин – өз халқының талантты ұлы, ұлт мақтанышы. Ол қазақ халқының мәдениетін дамытуға үлкен үлес қосты, оның еңбектері мен барлық шығармашылығы та-

рихымыздың алтын қорына еніп, кейінгі ұрпаққа сарқылмас бай мұра қалдырды. Алтынсарин қазақ халқының жадында осындай ұлы тұлға болып қалды.

Мақсаты. Ыбырай Алтынсарин педагогикасының мұраларының негізгі идеяларының бірі – адамның өзара қарым-қатынасы, жастарды еңбекке баулу екенін көрсету. Сонымен қатар жастарды оқу-білім, өнерге үндегенде айтпақ пікірін оқушы зердесіне сіңіру үшін әр түрлі ұстаздық амал тәсілдерді қолданатындығын дәріптеу.

Түйінді сөздер: ұлт. қазақ. халық. педагог, тұңғыш. еңбек.

Аннотация

Актуальность: Ибрай Алтынсарин-талантливый сын своего народа, гордость нации. Он внес большой вклад в развитие культуры казахского народа, его труды и все творчество вошли в золотой фонд нашей истории, оставив неиссякаемое богатое наследие следующим поколениям. Алтынсарин остался такой великой личностью в памяти казахского народа.

Цель. Одной из основных идей наследия педагогики Ыбырай Алтынсарина является взаимодействие человека, приобщение молодежи к труду. А также популяризировать использование различных педагогических приемов для приобщения молодежи к чтению, искусству.

Ключевые слова: нация. казах. народ. педагог, первенец. труд.

Abstract

Relevance. Ibrai: Altynsarin is a talented son of his people, the pride of the nation. He made a great contribution to the development of the culture of the Kazakh people, his works and all his creativity were included in the golden fund of our history, leaving an inexhaustible rich heritage to the next generations. Altynsarin remained such a great personality in the memory of the Kazakh people.

Goal. One of the main ideas of the legacy of Ybyrayi Altynsarin's pedagogy is human interaction, the introduction of young people to work. And also to popularize the use of various pedagogical techniques to introduce young people to reading and art.

Keywords: nation. Kazakh. People. Teacher, First-Born Child. Labour.

Қазақтың ұлы ағартушылары Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбаевпен қатар Ыбырай Алтынсариннің есімі Қазақстан тарихы мен қазақ әдебиетінде алтын әріппен жазылған. Ол тарихқа көрнекті педагог, ағартушы, фольклоршы, этнограф, жазушы және қоғам қайраткері ретінде енді. Ол қазақ халқының прогрессивті дамуы үшін жалынды күрескер болды. Сонымен қатар бастауыш мектептер, қолөнер және әйелдер мектептерін ашып, аймақтағы жалпы және кәсіптік білімнің негізін қалады. Алтынсариннің ағартушылық қызметі өткен ғасырдың күрделі тарихи жағдайында қазақ халқының зайырлы білімінің негізін қалады.

Алтынсарин Қазақстандағы алғашқы халық мектебін ашып қана қоймай, өзі жасаған жаңа қазақ әліпбиін қолдана отырып, оған оқулық жазды. Ол қарапайым адамдардың балаларын мектепке беруге көндірді, мұғалімдер дайындады.

Алтынсарин әзірлеген мектептегі білім беру жүйесінде басты орын мұғалімнің тұлғасы мен моральдық бейнесіне берілді. Мектептердегі бүкіл оқу және тәрбие процесінің басты қозғаушысы ретінде мұғалімнің рөліне үлкен мән берді. Мұғалімдер өз оқушыларын жақсы көруі керек деп есептеді. Сонда білім мен тәрбие алдында тұрған мақсаттарға қол жеткізуге болады. Алтынсарин мұғалімдерге әке қамқорлығын көрсетті, оларға барлық мәселелер бойынша, оның ішінде жеке өмірі мәселелері бойынша достық кеңестер берді, сонымен қатар оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу ісінде оларға қатаң талаптар қойды. Ол мұғалімдерді тым теориялық білім алуға емес, оқушының бейімділігі мен жетістіктеріне сәйкес сабақ беруге шақырды. Ыбырай ата-аналар мен мұғалімдер үшін ең бастысы-балаларды жақсы көру және олардың қызығушылығы мен білімге деген ұмтылысын өшірмеу деп санайды. Алған білім мен дағдыларды ресми білім тұрғысынан емес, олардың нақты пайдасын ескере отырып қарастырды. Осылайша Ыбырай Алтынсариннің көзі тірісінде төрт екі сыныптық Орталық орыс-қырғыз училищесін, бір қолөнер училищесін, бір әйелдер училищесін, бес болыстық мектепті, орыс поселкелерінің балаларына арналған екі училищені ашуға мүмкіндік туды.

Оқулықтарда оқытудың әртүрлі әдістері туралы түсінік бере отырып, оқыту әдістерінің жүйесі мен мағынасы болуы керек екенін ескертті. Алтынсарин мұғалімдерге

түрлі жаттығуларды қолдануды, қарапайымнан күрделіге дейін үйретуді, балаға қызықты түрде үйретуді ұсынды. Қазақ даласының тұңғыш педагогы өз халқын еркін және білімді болуды армандады. Ыбырай Қазақстандағы білімнің қалай дамитындығын, алға қарай қалай қадам басатынын болжай алар ма еді? Өз халқына, оның ағартушылығына үнемі қамқорлық жасай отырып, ол ауылдарды арбамен, дала жолымен, суықта да, ыстықта жүрді, бұл оның денсаулығына әсер етті. 1889 жылы 48 жасында қазақ халқының ұлы ағартушысы қайтыс болды.

Алтынсарин бүкіл өмірін осы игі іске арнап, қазақ және орыс халықтарының жақындасуы мен достығы үшін үлкен жігермен күресті. Ол Қазақстанды Ресейдің экономикалық және мәдени дамуымен таныстыруды жақтады. 1879 жылы Алтынсарин Торғай облысы мектептерінің инспекторы лауазымына тағайындалды. Сол кезде Торғай облысы Төрт уезге бөлінді: Илецкий, Ырғыз, Торғай және Николаевский (Қостанай). Торғай облысы Қазіргі Қостанай аумағын, қазіргі Торғай, ҚазКСР Ақтөбе облыстарының және РСФСР Орынбор облысының көп бөлігін қамтыды. Алтынсарин сол кезде Орынбор губерниясының құрамына кірген Троицк қаласында да халыққа білім беру ісін тікелей басқарды. Алтынсариннің тарихи еңбегі оның бастамасымен, оның тікелей қатысуымен Қазақстанда Халықтық зайырлы мектептер желісі құрылды. Ол осы тептерде қазақ тілін оқытуды енгізді, зорлық-зомбылықпен орыстандыруға және оларға мұсылман дінбасыларының ықпалының енуіне қарсы күресті. Облыс мектептерінің инспекторы болған Алтынсарин Торғай облыстық басқармасына тікелей бағынатын, оның алдында, сондай-ақ Орынбор оқу округінің алдында есеп беретін. Торғай облысы мектептерінің инспекторы лауазымына кірісіп, Ы. Алтынсарин бірден жаңа мектептердің ашылуына кірісті. Ең алдымен, ол облыстың барлық уездік қалаларында бір-бірден орталық училище ашуға шешім қабылдады. Жергілікті тұрғындардан қаражат жинап, мектеп ғимаратын салып, оқу құралдарын жазып берді. 1864 жылы 8 қаңтарда көптеген адамдар жиналған мектептің салтанатты ашылуы өтті. Мектеп жанында интернат құрылды, онда халықтың қаражаты есебінен толық интернатта отырған 16 оқушы тұрды. Алтынсарин қолөнер және ауыл шаруашылығы училищелерін ашуға да көп күш-қуат жұмсады, бұл Қазақстанның экономикалық дамуына қажетті мамандарды байырғы халықтың ортасынан даярлауға айрықша мән берді. Ол Торғай қаласында жергілікті тұрғындардан жиналатын қаражатқа ғана ұсталатын қолөнер училищесін ашты [3, 656].

Қазақстанда әйелдер білім алуының басталуы Алтынсариннің есімімен байланысты. Ырғыз жерінде қазақ қыздарына арналған интернаты бар арнайы мектептің ашылуы қазақ халқының өміріндегі үлкен оқиға болды. Алтынсарин осы көрнекті бастаманың табысты болғанына шын жүректен қуанышты болып, патша әкімшілігінен Торғай облысының барлық уездерінде әйелдер училищелерін ашуға рұқсат сұрады. Бұл туралы өтініш бергеннен кейін екі жылдан кейін ғана 1891 жылы Торғай қаласында, 1893 жылы Қостанай қаласында, 1895 жылы Қарабұтақ кентінде интернаттары бар әйелдер училищелерін ашуға рұқсат алынды. Ақтөбе қаласында-1896 жылы Ы. Алтынсариннің қолдауына сәйкес ашылған осы бес әйелдер училищесінде 1896 жылға қарай 211 қыз оқыды, оның ішінде 70-і қазақ, 141-і орыс поселкелерінің қыздары болды. Алайда Алтынсарин халыққа білім беру ісі тек жоғарыда аталған мектептердің ашылуымен ғана шектелмейді деп есептеді, өйткені бұл мектептер халықты ағарту ісіндегі алғашқы қадам болды. Ы. Алтынсарин халыққа білім беру жүйесін кеңейтуге ұмтылды және осы мақсатта әрбір болыста бастауыш мектептердің ашылуы туралы арнайы жазба жасады. Оның үстіне бұл мектептер, оның пікірінше, қазақтардың өмір салтына сәйкес болуы, яғни жылжымалы мектептер болуы тиіс: жазда қазақ ауылдарымен бірге жайлау бойымен көшуі, ал қысқы уақытта – қыстауларда болуы тиіс. Алтынсариннің пікірінше, болыстық бастауыш мектептердің ашылуы арқылы ғана қазақтардың жалпыға бірдей білім алуының негізін қалауға болады деп есептеді. Сол себепті өлкедегі бастауыш

халық мектептері үшін мұғалімдерді, ең алдымен қазақтардан дайындау ісіне көп еңбек етті [4, 62].

Алтынсарин өзінің ұстаздық қызметі жылдарында педагогикалық жаңалықтарды, халыққа арналған оқу-көпшілік әдебиеттерді қажымай қадағалап отырды, Ы. Алтынсариннің жеке кітапханасында орыс классиктерінің шығармаларының толық жинағы, сол кездегі үздік педагогикалық еңбектері, сонымен қатар шетел авторларының шығармаларының аудармаларында болды. Ы. Алтынсарин 19 ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуына үлкен үлес қосты. Әр түрлі оқу орындарының ашылуымен қатар, ол педагогикалық кадрларды даярлауға, оқу процесінің әдістемелік жабдықталуына көп көңіл бөлді, ол қазақ мектебінде орыс тілін оқытудың негіз қалаушы қағидаттарын әзірледі, оқу-тәрбие процесінде өскелең ұрпақты адамгершілік, еңбек, эстетикалық тәрбиелеудің озық әдістері мен құралдары белсенді қолданылды. Ы.Алтынсариннің еңбегі оның әр түрлі оқу орындарындағы білім мазмұнының проблемаларын да шындап әзірлегендігінде. Алтынсарин мектептерінің оқу жоспарлары мен бағдарламалары кәдімгі бастауыш мектептердің оқу жоспарларынан едәуір кең және терең болды. Ол құрастырған «Қырғыз хрестоматиясы» тарихи-мәдени тұрғыдан және педагогикалық жағынан тамаша ескерткіш болып табылады. Хрестоматияны құрастырған кезде ол үлкен педагогикалық шеберлікпен сол кездегі оқу кітаптарының барлығын таңдады. Материалдарды таңдауда ол ұлт, гуманизм, демократия және Отанға деген сүйіспеншілік идеяларын басшылыққа алды [2, 202].

Ыбырай Алтынсариннің есімі қазақ халқының ұлттық мақтанышын құрайтын тарихи қайраткерлердің арасында құрметті орын алады. Жан-жақты шығармашылық және қоғамдық қызметі басты міндетке – қазақ халқын прогрессивті әлемдік мәдениетке баулуға, халықтар арасындағы достықты нығайтуға бағытталды.

Ы. Алтынсарин тек педагог қана емес, талантты ұйымдастырушы болған. Ол оқу орындарын құру, оқытушылар құрамын таңдау, балалар мен мұғалімдердің тұрмыстық ұсақ-түйектеріне қамқорлық жасау, қаржылық есептілік, оқу орындарының материалдық базасын жинақтау бойынша жұмыс жасаған.

Ыбырай Алтынсарин – өз халқының талантты ұлы, ұлт мақтанышы. Ол қазақ халқының мәдениетін дамытуға үлкен үлес қосты, оның еңбектері мен барлық шығармашылығы тарихымыздың алтын қорына еніп, кейінгі ұрпаққа сарқылмас бай мұра қалдырды. Алтынсарин қазақ халқының жадында осындай ұлы тұлға болып қалды.

Ыбырай жас ұрпақтарға дұрыс тәрбие беру, оларды жас кезінен дұрыс баулу мәселесіне ерекше көңіл бөлді. «Баланы дұрыс күт, түзу тәрбиеле, қисығын түзе, адасса айқын жолға сал», – деді. Бұл жөнінде де елге үлгі боларлық әңгімелер жазды. «Баланы жастан», – дегендей, оған жас күннен түзу тәрбие беру, оның болашақ өмірі үшін керек. Есейіп кеткен соң қисығын түзеу қиынға түседі. Кейде сол қисаюмен барып мерт болады. Ыбырайдың бұл әңгімесі қазіргі мектеп балаларын тәрбиелеу үшін де үлгі бола алады. Біріншіден, әр халықтың тұрмыс-тіршілігі мен салт – дәстүрлерінен хабар беру принципін көздей отырып, тұлғаны өмір сүрген қоғамына қатысты халықаралық қатынасқа бейімдеу. Жеке тұлғаны адалдыққа, еңбекке, ұқыптылыққа, талаптылыққа тәрбиелеу, адамгершілік жақсы қасиеттерді олардың бойына дарыту арқылы адами мінез-құлықтарын өздері игере алуларын ойластырған. Мектеп оқушыларының түсінігіне жеңіл, тілі жатық әңгімелерді беруімен бала түйсігін жүйелілікпен қалыптастыруға тырысқан. Қорыта айтқанда, Ы.Алтынсаринның өз халқын оқуға, өнерге үндеуі надандыққа, зұлымдыққа қарсы шығуы, сол кезде әлеумет өміріндегі теңсіздіктің бетін ашып, өмір шындығын көрсетуі, жастарды жақсылыққа, адамгершілікке тәрбиелеуі оның творчествосының халықтық жағы десек, қазақтың қазіргі ержеткен проза жанрының және балалар әдебиетінің ең алғашқы негізін салушы болды. Сондықтан да Ыбырай Алтынсарин рухани- адамгершілік білім беруді ту етіп ұстады және қазіргі таңда да жалау етіп желбіреп өз мәні мен мағынасын жоғалтпады. [1, 257]

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтың педагог – ағартушысы Ы.Алтынсариннің өмірі мен қызметі туралы материалдардың библиографиялық көрсеткіші. – Каз.ССР хабаршысы. – Алматы. 1950. – №5 – 55-57 бб.
2. Ыбырай Алтынсарин. Шығармалар жинағы. – Алматы:1955. – 413 б.
3. Сейфуллин С. Алтынсарин Ыбырай. Өлеңдер жинағы. – Алматы . ҚҚӘБ, 1965. – 54 б.
4. Рысбекова Г.Е. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанда Ы.Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметінің дамуы. – Алматы. 2001.
5. Исенов Ө.И. Исенова С.И. Ыбырай Алтынсариннің қоғамдық-саяси қызметі // Қостанай облысы әкімдігі Қостанай облысы мәдени басқармасы Қостанай облыстық мемориалдық Ы.Алтынсариннің мұражайы. «Ыбырай Алтынсарин мұрасының әлеуметтік, педагогикалық, өнегелі әлеуеті және қазіргі заман». Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы. – Қостанай, 2011. – 227 б. – (131-138 бб.).